

Troostende woorden

Barend Beekhuizen

Lezing gegeven op de Nacht der Wanhoop in Perdu

6 februari 2015

1

Stel, iemand plant over de mail een vakantie met vrienden, maar zit met veel beperkingen door diegenes drukke werk, en krijgt dan een mailtje van een vriend waarin die beschrijft hetzelfde probleem te hebben. Dan kan diegene zoiets zeggen als:

*ik voelde mij getroost toen ik jouw mailtje las.
en en dingen ...
ik dacht ah d'r is toch nog iemand in 't zelfde geval ggg ja.
nog iemand die met die met 't zelfde probleem zit.*

(Uit het Corpus Gesproken Nederlands, een verzameling opgenomen gesproken taal).

We begrijpen allemaal de strekking van dit fragment. We maken moeiteloos de gedachtenstappen dat de derde en vierde zin bedoeld zijn als oorzaken van die troost – want merk op dat dit nergens expliciet wordt gemaakt (met een woord als *want* bijvoorbeeld). We kennen dus een concept ‘troost’ dat achter het woord *troost* schuilt, en we kunnen het allemaal op de juiste momenten gebruiken, maar het onder woorden brengen van het concept, het uitleggen van wat ‘troost’ is, is geen eenvoudige opgave.

Toen mij gevraagd werd een bijdrage als taalkundige over *troost* te leveren dacht ik gelijk: dat soort begrippen raakt aan ongeveer alles wat ik interessant vind. Ik hou me in m'n dagelijks leven bezig met computermodellen die nabootsen hoe kinderen de zinsbouw van hun moedertaal leren en hoe ze de betekenissen van woorden als *op* en *in* leren begrijpen. Dat -soms wat prozaïsche- werk staat in dienst van een grotere agenda, namelijk inzicht te krijgen in de aard van de mens als een cultureel en cognitief wezen. *Troost*, als woord en als begrip, laat wat mij betreft mooi zien wat dit allemaal inhoudt. Maar

daarvoor moeten we het pakket wel eerst uitpakken. Dat wil ik in vier stappen doen.

2

Een goed beginpunt voor zo'n betekenisanalyse vormt het woordenboek. Nou hebben we voor het Nederlands een flink woordenboek, het *Woordenboek der Nederlandsche Taal. Troost* heeft daarin een redelijk omvangrijk lemma, met een hoop sublemmata, waaronder veel verouderde betekenissen. Enkele, voor ons relevante, zijn

Het schenken van bemoediging, steun, opwekking, opbeuring in gevallen van geestelijken nood, zoöals verdriet, wanhoop, moedeloosheid, angst, of van lichamelijke kwelling.

Het gevoel van geestelijken steun te kunnen verwachten of te hebben ontvangen

In verzwakten zin gebezigd met betr. tot alles wat een tegenwicht vormt bij een teleurstellende, onaangename of neerdrukkende ervaring of in een zoodanige situatie: geruststelling, voldoening, bevrediging, opwekking.

Wat halen we nou uit het woordenboek? *Troost* is een soort steun die iemand ervaart bij allerhande negatieve ervaringen. Die steun vormt een tegenwicht voor de negatieve ervaring.

Goed, daar komen we iets verder mee, en in principe zou ik hier kunnen stoppen: ok, we weten nu wat *troost* is. Maar eigenlijk is het enige wat we hebben gedaan, *troost* parafaseren in andere, iets minder complexe termen. *Steun*, *wanhoop*, *teleurstelling* en *tegenwicht* zijn bijvoorbeeld ook weer behoorlijk complexe betekenis pakketjes die verder uitgepakt kunnen worden. Het enige wat het woordenboek dus doet, is ons intuïtieve, niet-onder-woorden-te-brengen begrip van 'troost' relateren aan andere intuïtieve, niet-onder-woorden-te-brengen begrippen als *steun* en *wanhoop* en *tegenwicht*. Dat is niet verkeerd, en helpt ons om iets meer greep op het begrip te krijgen. Toch is het wat mij betreft nog niet bevredigend en in zekere zin

hebben we het probleem alleen maar groter gemaakt door het te verschuiven naar die andere begrippen

3

We komen daarmee bij het eerste aspect wat ik interessant vind aan betekenis. De betekenissen van woorden zijn gegrond in hoe we de wereld ervaren en begrijpen. Die ervaring is naar mijn idee tweeledig. Aan de ene kant hebben we allemaal vrijwel identieke lichamen, die uitgerust zijn met vrijwel identieke modules voor ervaring, emotie, en het leggen van gevolgtrekkingen. Aan de andere kant zijn we sociale wezens, die die biologische gegronde ervaringen willen delen met andere soortgenoten en daarvoor gemeenschaps-specifieke oplossingen hebben.

Laten we beginnen met de eerste. Er is in de taalkunde het idee dat de betekenissen van woorden gegrond zijn in heel basale concepten, die direct met die biologische modules als perceptie, causaliteit, en emotie te maken hebben. De taalkundige Leonard Talmy spreekt van krachtendynamica.¹ Mensen hebben een naïef begrip van veroorzakingsrelaties. Kinderen van 6 maanden, dus voordat ze taal kennen, kunnen al begrijpen dat als je een object in de lucht loslaat, het zal vallen. Een ander idee is dat van ‘embodiment’.² Al onze ervaringen zijn gegrond in onze lichamelijke ervaring van de wereld. Relevant voor het begrip ‘troost’ is in dit opzicht het biologisch gestel dat de basale emoties zoals angst en vreugde veroorzaakt.

Met die twee kunnen we een heel eind komen in het uitleggen van een begrip als *troost*. Er is bij troost namelijk sprake van een kracht die op de ervaarder inwerkt en die niet tegengehouden of afgewend kan worden. De ervaarder ervaart deze kracht als negatief; hij veroorzaakt pijn of verdriet. De ervaarder heeft er dus mee om te

¹ Bv. Leonard Talmy (1988) ‘Force Dynamics in language and cognition’. In: *Cognitive Science*, 12(1) 49–100.

² Bv. Andy Clark (1997). *Being There: Putting Brain, Body and World Together Again*. MIT Press, en George Lakoff & Mark Johnson (1999). *Philosophy In The Flesh: the Embodied Mind and its Challenge to Western Thought*. Basic Books.

gaan. Stel nu dat er een andere kracht is die er voor zorgt dat de ervaring van de ervaren minder negatief is of dat de negatieve kracht zelf afneemt. Dit is een uitleg van troost in vrij basale termen.

Om terug te komen op het voorbeeld: je plant een reis, maar hebt veel problemen data te vinden vanwege je drukke schema. Dat drukke schema is dan een kracht die op je plannen inwerkt en die je (realistisch gesproken) niet kan afwenden. Het feit dat iemand anders dezelfde kracht zegt te ervaren, zorgt er dan voor dat je de onafwendbare kracht zelf als minder negatief opvat.

Aan dat voorbeeld zien we ook gelijk wat de typische bronnen van troost zijn: relativering, empathie, en sympathie. Natuurlijk kan van alles troost bieden, maar ik geloof dat het idee van ‘niet alleen zijn in de ervaring’, dat dan weer voortkomt uit onze wezenlijk sociale aard, wel een prototypische bron van troost is.

4

Dan die sociale kant van het woord *troost*. Om zo’n pakket ervaringen te delen, hebben we categorieën van ervaringen nodig, die ervoor zorgen dat als ik een ervaring als *troost* omschrijf, jullie ruwweg begrijpen over wat voor ervaring ik het heb.³ Woorden en hun betekenissen worden daarmee bezit van een gemeenschap, en in elke gemeenschap ontwikkelen zich over de historische tijd de grenzen van begrippen op net andere wijzen dan in de naburige gemeenschap – heeft een Portugees het over hetzelfde als deze over *consolação* spreekt?

Hoe weten we nu hoe ons concept ‘troost’ in andere talen uitgedrukt wordt? Een simpele manier is om te kijken hoe het woord *troost* vertaald wordt. Je kan op het internet talloze vertalingen van ondertitelingen van films vinden.⁴ Als je daarin zoekt op het

³ Woorden zijn daarmee conventionele oplossingen voor coördinatieproblemen – hoe zorg ik er voor dat jij aan hetzelfde denkt? Zie bv. David Lewis (1969) *Convention: A Philosophical Study*. Blackwell.

⁴ <http://opus.lingfil.uu.se/>.

Nederlandse woord *troost* en de woorden waarmee andere talen dat uitdrukken, dan krijg je het volgende plaatje

Nederlands	troost	troost	comfort
Duits	Trost	Trost	Komfort
Engels	consolation	comfort	comfort
Portugees	consolação	conforto	conforto

We zien dat *troost* zich laat vertalen naar *Trost* (in het Duits) en naar *comfort* en *consolation* (in het Engels), *conforto* en *consolação* (in het Portugees). Wat het Nederlands en het Duits met één woord uitdrukken, doen het Engels en Portugees dus met twee uitdrukkingwijzen. Maar *comfort* en *conforto*, op hun beurt, dekken ook een domein dat we in het Nederlands met *comfort* uitdrukken. Interessant genoeg wordt in het Portugees woordenboek dat ik geraadpleegd hebt, het werkwoord *confortar* in de betekenis ‘troosten’ uitgelegd als ‘het geven van mentaal comfort’.⁵ Een gedeelte van wat wij als *troost* beschouwen, is dus een subtype van *comfort* voor Portugeessprekenden.

Als we dan naar een Engels woordenboek⁶ kijken, krijgen we definities als

Consolation: The comfort received by a person after a loss or disappointment.

Comfort: The easing or alleviation of a person's feelings of grief

Consolation wordt dus ook in termen van *comfort* uitgelegd, en lijkt dus een subtype *comfort* te zijn. Ook de oorzaken van de negatieve kracht zijn interessant: *consolation* selecteert erg puntsgewijze gebeurtenissen: verliezen en teleurstellingen, waar *comfort* over durende staten gaat: verdriet en ellende.

⁵ ‘Dar conforto moral ou afectivo.’, <http://www.priberam.pt/DLPO/>.

⁶ <http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/consolation>.

Zelfs tussen deze nauw-verwante talen vinden we dus al verschillen – Portugees en Engels relateren ‘troost’ sterk aan een notie als ‘comfort’, en als we buiten Europa gaan kijken, zoals veel anthropologisch taalkundigen doen, komen we ongetwijfeld nog veel meer diversiteit in de indeling van onze ervaringswereld tegen.

5

Wat we nu dus hebben is een cultuurspecifiek pakket van baselere ervaringen als causaliteit en emotie. Een derde bron van informatie over de conceptualisatie van troost vinden we in de contexten waarin het woord *troost* gebruikt wordt, waarbij we ons beperken tot het zelfstandig naamwoord *troost*.

Wat doe je met *troost*? Laten we eens kijken naar een aantal voorbeelden

Ik heb ook altijd gehoord dat kinderen troost vinden bij huisdieren.

Zij heeft d'r troost gezocht in eten

Zelfs dat geluid geeft haar troost.

Ik heb troost nodig.

Een erg ontgoochelde Rogier Meijer krijgt troost van zijn dochtertje Saar na de degradatie van zijn club BV De Graafschap.

Iets kan troost bieden, geven, schenken, of verschaffen. Iemand kan troost zoeken, nodig hebben, vinden, of krijgen. Stuk voor stuk hebben deze werkwoorden te maken met het uitwisselen van bezit: *geven* is het veroorzaken van een bezitsverwisseling, vinden is het opheffen van het niet-bezitten van een object. We stellen ons troost dus voor als een goed dat bezeten kan worden. Troost lijkt daarmee op andere affectieve termen als *plezier*, *steun* en *houvast*, die ook met bezitsuitwisselingswerkwoorden gecombineerd worden (*plezier bieden*, *houvast zoeken*, *steun vinden*).

Meer evidentie daarvoor vinden we in het bezittelijk voornaamwoord in de tweede zin. *D'r troost* zoekt ze. Dat wil dus zeggen: er is troost in haar bezit, maar ze is deze kwijt en is bezig weer in het bezit van troost te komen door te eten.

Voetnoot: Er zijn natuurlijk grenzen aan de metafoor: als ik troost geef, ben ik dan mijn troost kwijt? Of raakt mijn troost nooit op en kan ik troost blijven geven?

Die metafoor is interessant: troost, en andere emoties, worden daarmee dus goederen die van eigenaar kunnen veranderen. Dit vertelt ons iets over hoe we ons bepaalde emoties voorstellen. Als je dit punt zou doorvoeren, zou je vast iets interessants kunnen zeggen over kapitalisme, materialisme en hoe dat doorwerkt op onze voorstelling van de innerlijke belevingswereld, maar daarvoor zou je (ook hier weer) eerst goed naar veel andere talen en hun voorstelling van dergelijke begrippen moeten kijken.

6

We hebben nu op een conceptuele manier naar *troost* gekeken: in eerste instantie: de cognitieve bouwstenen die het bevat in termen van krachtdynamica en baselere emoties. Dan: het cultuurspecifieke pakket bouwstenen dat het begrip troost bevat, en tenslotte: de culturele voorstelling van troost als een bezit. Ik wil daar nog één, vierde, perspectief aan toevoegen, namelijk het affectieve. Als ik jullie vraag om na te denken over de laatste keer dat je troost nodig had, dan zal dat velen van jullie terug brengen naar de wat heftigere ervaringen. Het concept, het pakketje begripselementen, is dus verbonden met ervaringen en de andere emoties die daarbij kwamen kijken.

Taal is nou eenmaal niet alleen maar een systeem van meer of minder complexe concepten en hun uitdrukkingsvormen, maar is altijd verbonden met niet-conceptuele ervaring, affect, gevoel. Taalkundigen laten die kant van de taal het liefst links liggen: we betreden er nogal een moerassig gebied mee. Maar ontkennen

kunnen we het niet. Waarom kunnen mensen geschokt zijn door taal? Waarom kan je iemand versieren door de juiste woorden te zeggen?

Het antwoord hierop ligt weer in de gronding van concepten in die baselere bouwstenen van onze cognitie. Als je mensen in de scanner legt, en je leest ze een zin voor als *Jan loopt hard*, dan slaat hun motorisch systeem, dat verantwoordelijk is voor het echt lopen, aan. De conceptuele laag van taal raakt dus de delen van het brein waar de concepten *over* gaan. Hetzelfde geldt voor emotie: ook hier zien we dat als je mensen in de scanner legt, emotie-termen anders verwerkt worden dan termen die niet over gevoel gaan.⁷ Emotie-termen activeren het limbisch systeem, dat ook verantwoordelijk is voor de emoties zelf. Dus net als dat het woord *rennen* het motorische systeem activeert, activeert *troost* het limbisch systeem. *Troost* kan dus nooit een onbeladen woord zijn, puur en alleen vanwege het concept waar het over gaat.

7

Daarmee hebben we een veelzijdig beeld van een schijnbaar simpel, eenlettergrepig woordje gekregen. Achter het woord schuilt een cultuur-specifiek conceptueel pakket dat gegrond is in de oudere, diepere lagen van ons brein. Dat pakket bestaat uit een voorstelling van troost als het verzachten van de ervaring van een negatieve kracht zonder deze af te wenden. En dat proces stellen we ons vervolgens voor als een goed dat bezeten kan worden, en van eigenaar kan wisselen. Maar dit is pas het topje van de ijsberg: als we *troost* echt willen begrijpen, zouden we het in oppositie met vergelijkbare termen binnen en buiten het Nederlands moeten vergelijken, zouden we willen begrijpen hoe kinderen zo'n complex begrip oppikken, en zouden we de rol van socialiteit in dit soort emoties verder moeten uitdiepen.

⁷ Voor een goed overzichtsartikel over de verhouding tussen taal en emotie, zie Ad Foolen (2012). 'The relevance of emotion for language and linguistics'. In: A. Foolen, U. M. Lüdtke, T. P. Racine & J. Zlatev (red.), *Moving Ourselves, Moving Others: Motion & emotion in intersubjectivity, consciousness and language*. John Benjamins.

Om op een persoonlijke noot te eindigen, een groot deel van mijn troost in het omgaan met de algemene zinloosheid van alles en meer is onbedoelde schoonheid. Een achtergelaten speelgoedpistool in een winkelmandje, bijvoorbeeld. Maar ook in de toevallige dingen die mensen zeggen vind je die onbedoelde schoonheid. Toen ik naar het woord *troost* zocht in het Corpus Gesproken Nederlands, kwam ik het volgende fragment tegen, waarin vooral de laatste twee zinnen mij veel troost boden.

soms denk ik er zullen ook wel kinderen zijn die zich later niet meer kunnen herinneren dat hen ooit werd gezegd dat ze iets verkeerd deden. daar troost ik me dan mee als ik niets vind waarover m'n ouders tevreden zijn geweest. ik probeer me voor te stellen wat die andere kinderen zich zullen herinneren. maar ook dat weet ik niet.
(Corpus Gesproken Nederlands)